

De Zwemers en Janses van Oostkapelle (II)

Maatschappelijke en kerkelijke ontwikkelingen op het Walcherse platteland

– door Jan Zwemer –

Transparant 7.2 (1996) 4-10

In het eerste deel van deze familiegeschiedenis die zich over ongeveer honderdvijftig jaar uitstrekt, hebben we gezien hoe in het Walcherse dorp Oostkapelle rond 1800 twee vermoedelijke Hugenoten-families neerstreken: de Zwemers en de Janses. Uit het huwelijk van Jacob Zwemer met Neeltje Janse werden onder meer Hendrik (1809) en Adriaan Zwemer (1823) geboren. De laatste emigreerde in 1849 met een groep afgescheidenen naar Amerika, waar hij predikant werd in de oude Reformed Church of America. Ook zijn zoons werden evangelist, predikant en zendeling, één van hen, Samuel (1867), bracht het tot hoogleraar in de kerkgeschiedenis en zendingswetenschappen. Door te emigreren ontsnapte Adriaan Zwemer aan de armoede die in de loop van de negentiende eeuw op het relatief welvarende Walcherse platteland toesloeg. Niet alleen de Zwemers, kleine boertjes en tuinders of landarbeiders, verarmden. Dat deden voor een deel ook de Janses, die alle vijf (vier neefs en een oom) op grote boerderijen waren neergestreken. Aan hun familie wordt echter duidelijk, hoe de negentiende eeuw voor een maatschappelijke splitsing zorgde: de rijkste Janses werden rijker, de anderen vervielen tot de midden- of arbeidersstand. Belangwekkend is hoe uit de rijkste tak zich echter twee figuren onderscheidden (die in hun stand weer tot de minder gegoeden behoorden) door bijzondere stellingnames op kerkelijk gebied: David (1828) en Antheunis Janse (1890). We zien in de grondhouding van hun denken en handelen overeenkomsten (ook ten opzichte van de Zwemers) die aan hun verwantschap ontleend zullen zijn, maar ook aan hun gemeenschappelijke achtergrond: het orthodoxe, enigszins bevindelijke Walcheren.

Verarming en verhuizing

Het naast verwant aan de Zwemers waren de zoons van Neeltje Janses broer Jan van 'Klein Middenhof'. Eén van hen, Jan Janse, werd arbeider en woonde (na Christiaan Zwemer) op 'De Kleine Geere' tot hij met zijn gezin in 1881 naar Ritthem vertrok. Oudste zoon Hendrik volgde zijn vader op als boer op 'Klein Middenhof' maar overleed jong. In de jaren 1880 waren zijn zoons arbeider en vertrokken zij van de boerderij, die toen in handen kwam van een Janse uit de rijkste tak van de familie, die van 'Groot Middenhof'. Wel bleef 'De Kleine Geere' in de familie: zoon Willem Janse ging er wonen tot ook hij vertrok. Het vertrek van deze Janses droeg bij aan de afname van de bevolking van Oostkapelle die inzette na 1880 toen de grote landbouwcrisis begon. Het is bekend dat tijdens deze crisis veel boeren moesten ophouden en dat anderen hun bedrijf overnamen.

Ook de nakomelingen van Isaac Janse op Oostkapelle konden zich steeds slechter handhaven in de boerenstand naarmate de negentiende eeuw voortschreed. Aan het begin van die eeuw was de oudste zoon Jan boer geworden op 'De Groote Geere'. Hij maakte deel uit van de in 1810 door het nieuwe bewind aangestelde gemeenteraad (tot 1818) en in 1829 werd hij tot ouderling gekozen, een ambt dat hij in het volgend jaar vrijwillig neerlegde. Van zijn kinderen komen we in de bevolkingsregisters alleen nog Johanna Janse tegen. Ze was getrouwd met een arbeider en stierf in 1892 hoogbejaard in het Oostkappelse armhuis.

Jans broer Laurens Janse van 'Plantlust' stond bij zijn dood in 1839 te boek als arbeider. Zijn weduwe moest van de boerderij vertrekken. Twee inwonende zoons stierven in de crisisjaren 1843 en 1844, dochter Janna trouwde met een kastelein. Een andere zoon werd

arbeider, een beroep dat later ook diens zoons uitoefenden. Slechts één van de kinderen van Laurens Janse wist in de boerenstand te blijven: Izaak op het kleine boerderijtje ‘Het Geduld’ aan de Domburgseweg. Zijn dochter Jacomina trouwde met arbeider Jan Sohier (1817), een man met gevoel voor humor die bekend stond als ‘Jan Zwier’. Hij stond in 1870 te boek als tuinman, later als landbouwer. Armoede onder het mom van zelfstandigheid, Jan Sohier gaf het publiekelijk toe. Uit pure zelfspot hing hij op een zondagochtend, toen alle kerkgangers moesten passeren, een bordje aan het hofhekken van ‘Het Geduld’: ‘Bij Jan Zwier daar is het goed / Zes keer zuur en één keer zoet’. Dat betekende: wij eten net als de arbeiders door de week karnemelkse pap en alléén op zondag pap van koeienmelk! In de tijd van de grote landbouwcrisis die aanhield tot het midden van de jaren negentig, gold dat voor velen. Stak Jan Zwier de draak met diegenen uit de boerenstand die hun armoede het liefst verborgen hielden?

Ledeboerianen

In het gezin van de rijkste neef Janse in het Oostkapelle van de eerste helft van de negentiende eeuw, Jan Janse Czn. van ‘Groot Middenhof’, was men zich van de maatschappelijke ontwikkelingen goed bewust. Zoon David (1828), die niet zo sterk was, werd door de huisgenoten geplaagd dat hij te zwak was om boer te worden, zodat hij in de ‘verachtelijke’ stand der ambachtslui zou terechtkomen.’ Later zouden zijn dertien broers en zusters bijna allemaal een huwelijk sluiten in de gegoede boerenstand. Deze mensen, die om zich heen hun familieleden zagen verarmen, zetten zich des te meer schrap om in hun ‘stand’ te blijven. Het gelukte de familie bij voorbeeld om voor David het boerderijtje ‘De eenzame’ te kopen (met tien hectare land) dat vervolgens aan hem verhuurd werd. Kerkvoogd Jan Janse Czn. van ‘Groot Middenhof’ behoorde tot dat deel van de rijke boerenstand dat orthodox was gebleven. “Gods heilig en dierbaar Woord werd driemaal daags na de maaltijden geregeld gelezen in ons huis, van Genesis tot Openbaring”, aldus zijn zoon David. De vrouw des huizes, Jannetje Huysman, leerde haar kinderen de vragen en antwoorden uit het ‘klein vragenboekje’ van de predikant Borsius. Dat legde bij David de basis voor een kinderlijk geloof. Pas later in zijn jeugd verkreeg David de zekerheid dat Christus ook voor hem persoonlijk gestorven en opgestaan was. Verschillende ervaringen [5] droegen daar toe bij: het lezen van een preek van Bernardus Smytegelt over ‘die van der jeugd aan wedergeboren waren’ (uit de prekenbundel *Het Gekrookte Riet*), een preek van de jonge orthodoxe predikant Gutteling van Gapinge en tenslotte het lezen van Smytegelts prekenbundel *Des christen heil en sieraad*.

David Janse had te kampen met een wisselvallig geloofsleven waar hij echter veel van leerde: “bij harden landbouwarbeid kregen wij bijna dagelijks zoete lessen en leeringen, die in Zijne aanbiddelijke voorzienigheid ons voorkwamen.” De rol die zijn eigen gevoelens en stemmingen speelden in weerwil van de vastheid van Christus’ verlossing, moet ten dele gestimuleerd zijn door de prediking die Janse hoorde in de ledeboeriaanse gemeenten van Sint-Jan-ten-Heere bij Aagtekerke. Hij was daar in 1857 lid geworden nadat hij de gemeente een achttal jaren had bezocht. Die gemeente was in de jaren 1835-9 bediend door de zwaar-bevindelijke oefenaar Jan Willem Vijgeboom. Daarna preekten er af en toe de predikanten Pieter van Dijke en Lambertus Gerardus Cornelis Ledeboer. Tot de emotionele prediking van de laatste voelde David Janse zich zo aangetrokken dat hij besloot voortaan bij deze ledeboeriaanse gemeente op het grondgebied van de gemeente Domburg ter kerke te gaan.

Die beslissing viel rond 1848, toen Janse bijna alleen nog maar hervormde predikanten gehoord had. Net als zijn achterneef Adriaan Zwemer vond hij de prediking van ds. Greve ‘onvruchtbaar’. De enkele Oostkappelaars die zoals Zwemer in de Afgescheiden Kerk van Middelburg kerkten, hadden de genegenheid van de jonge Janse, maar “opvoeding en eigen onwaardigheid” beletten hem om met hen contact te zoeken. Met die ‘opvoeding’ bedoelde hij dat de Janses van ‘Groot Middenhof’ neerkeken op de Afgescheidenen. Later zouden zij

enkele jaren bezwaar maken tegen Davids huwelijk met de afgescheiden Johanna Marinissen – misschien ook omdat afgescheidenen meestal tot de armsten behoorden. In plaats daarvan had David ongeveer een jaar lang gezelschappen bezocht en kort voor hij ds. Ledeboer hoorde, was hij pas voor het eerst naar een Afgescheiden predikant wezen luisteren: ds. H.G. Klijn, die later samen met Adriaan Zwemer emigreerde. Zijn keus voor de ledeboerianen was echter gemaakt. Wel werd Davids huwelijk in 1856 door een afgescheiden predikant ingezegend, de nogal bevindelijke ds. H.H. Middel.

Via het voorlezer- en diakenschap te Sint-Jan-ten-Heere en het voorlezer- en ouderlingschap in de ledeboeriaanse gemeente van Middelburg, bracht David Janse het in 1869 tot voorganger (oefenaar) in die laatste gemeente. Dat betekende een extra taak naast het zware landwerk. Elf jaar lang keerde David elke zondag in de nacht terug naar huis: het was drie uren gaans van ‘De Eenzame’ naar de kerk in Middelburg. De ongeveer twintig ledeboeriaanse gemeenten hadden in die jaren maar één predikant, ds. R van Dijke van Sint-Philipsland, met op den duur drie oefenaars die hem assisteerden. Alleen wanneer Janse oefende in andere gemeenten in Zeeland – daarvoor kreeg hij in 1872 toestemming – kreeg hij zijn reisgeld vergoed.

Na het overlijden van Van Dijke werd David Janse de enige predikant van de ledeboeriaanse gemeenten. Jan Vader, oefenaar te Meliskerke, was eerst door de gemeenten gekozen, maar was waarschijnlijk door toedoen van Janse van het predikantschap afgehouden. Binnen de ledeboeriaanse gemeenten waren zij tegenpolen: Vader was uiterst emotioneel en zwaar bevindelijk. Volgens hem werden de meeste ware christenen bekeerd na het doormaken van een ervaring van godverlatenheid. Aan de ‘oefeningen’ van het geloof, de beleving van opeenvolgende stemmingen, herkende men in Vaders ogen de ware gelovige. Na het overlijden van Van Dijke, zo schreef hij, “wordt ons arm land opgevuld met schrittuurlijk licht, kennis en historisch geloof, met sierlijke en welsprekende gaven, loopende vluchtig met hun verstand door de Schrift heen en weer en laten den honing er in liggen en deelen die niet aan de vermoeide en amechtige zielen mede.” Het kan niet anders, of Vader doelde hiermee op de prediking van David Janse, die zich verschillende vreemde en klassieke talen had aangeleerd en door te lezen veel kennis – natuurlijk ook Bijbelkennis – vergaard had. Zes jaar lang kampten de voorstanders van Vader met die van Janse, totdat Vader met de gemeente Meliskerke buiten de ledeboeriaanse gemeenten kwam te staan.

Zo werd de zoon van het hervormde kerkeraadslid de belangrijkste figuur in de ledeboeriaanse gemeenten. Het eigene van die vooral in Zuid-Holland en Zeeland gewortelde traditie had David Janse geheel overgenomen: het besef [6] van eigen persoonlijke schuld aan het verval van de orthodoxie in de Hervormde Kerk. Bij iemand wiens voorouders en familieleden een vooraanstaande rol in die kerk gespeeld hadden en nog speelden, was dit gevoel wel op zijn plaats: Davids overgrootvader had behoord tot de kerkeraad van West-Souburg aan wiens adres de bevindelijke Adriaan van de Roestijne verwijten van geesteloosheid had gemaakt. Maar ook bij de afgescheidenen miste Janse iets. Ze hadden, zo schreef hij, wel prijzenswaardig de orthodoxie in ere hersteld en waren daar door God om gezegend, maar “door een verborgen oordeel Gods bleef bij ons achter dat treuren en rouwklagen over onze en onzer vaders ongerechtigheden.” Later vreesde hij dat ook in eigen kring dit standpunt verlaten zou worden.

Een ander kenmerk van de Zeeuwse ledeboerianen was de herinvoering van de psalmen van Datheen die in 1773 verplicht door de nieuwe berijming vervangen waren. Vooral in het westen van Walcheren was die invoering met politieke onrust gepaard gegaan en één van de slachtoffers van die onrust, Kornelis de Korte, was later in de Franse Tijd opgepakt en vermoord. Voor Janse en zijn mede-ouderlingen waren deze verschilpunten de aanleiding om afstand te houden tot de afgescheidenen en later tot de Dolerende kerken van

Abraham Kuiper. Hun reserves waren dus niet zozeer gegrond in verschillen in prediking, zoals men van bevindelijke zijde zou verwachten en zoals die elders wel verdeeldheid brachten. Hier kwam waarschijnlijk eens te meer naar voren dat Janse één van de minst 'zware' tradities onder de ledeboerianen vertegenwoordigde. Na David Janse is de invloed van het relatief 'lichte' Walcheren in de ledeboeriaanse en daarna de Gereformeerde Gemeenten geleidelijk afgenomen.

Op 3 december 1883 vertrok ds. David Janse met zijn vrouw en enige zoon naar Middelburg om zich volop aan het predikantschap te wijden. Zes levenloos geboren kinderen lieten zij op de begraafplaats van Oostkapelle achter. Op 28 mei 1902 werd David Janse in Middelburg, 'afgesloofd' in de dienst aan de kerk zoals zijn opvolger schreef, begraven. Die opvolger herinnerde aan de vele tegenspoeden die Janse had moeten ondervinden: "Zoo kan het niet anders dan nuttig en voordeelig zijn dat zij, die tot voorgangers van anderen zijn gezet, daarvan hun deel hebben en door dezelve geoefend worden." De tegenspoed en Janses karakter maakten hem ook mild en zorgzaam voor de armen in zijn omgeving. Zijn nederigheid en oprechtheid waren bekend en ook vele andersdenkenden wisten hem te waarderen.

Onder de kerkgangers van de ledeboeriaanse gemeente op Sint-Jan-ten-Heere waren in 1836 nog geen Oostkappelaars, een veertigtal jaar later waren er verschillende te vinden. De gemeente die toen nog één geheel vormde in de van Middelburg en leden had van heel Walcheren, telde behalve David in 1876 zes mansleden met de naam Janse. In Oostkapelle waren over het algemeen de armste Janses uit de Hervormde Kerk vertrokken, zoals de nakomelingen van Jan Janse Hz. van 'Klein Middenhof' die op de Kleine Geere woonden. Al de broers en zusters van David Janse die in de rijke boerenfamilies waren getrouwd, bleven hervormd, behalve zuster Margaretha en Jan Janse Jzn., de broer die op 'Groot Middenhof' was gebleven. Dat bij diens overgang de invloed van zijn broer David een rol speelde, lijkt vrij zeker: ze viel precies in de jaren 1884-86 toen Davids enige zoon Jan als knecht op het 'Groot Middenhof' inwoonde.

Onder de mansleden van de ledeboeriaanse gemeente in 1876 kwamen twee Zwemers voor. Eén van hen was van 1862-64 inwonend knecht geweest bij David Janse op 'De Eenzame'. De ander was bosarbeider Jakob Zwemer Szn. van 'Het Weeltje', op wiens grond (na zijn dood) het kerkgebouw van de plaatselijke Gereformeerde Gemeente verrees. Ook een derde familielid stond in zijn laatste tien levensjaren als 'afgescheiden' te boek. Hun (achter)neef kleermaker Abraham Zwemer voegde zich, waarschijnlijk mede onder invloed van zijn vrouw Johanna Davidse, bij de ledeboerianen. Van Johanna is een brief uit 1888 bewaard waarin ze verwijdering uit het ledenboek vraagt; Abraham moet haar na zijn huwelijk gevolgd zijn; hun kinderen werden niet in de Hervormde Kerk gedoopt. In 1889 zegde Abraham Zwemer zijn betrekking als postkantoorhouder op: dat vereiste namelijk een zondagse postbestelling en dat kon Abraham niet met zijn geweten verenigen.

Abraham, bekend om zijn goedaardigheid en gevoel voor humor, behoorde niet tot de zwaar-bevindelijke richting onder de ledeboerianen, die in Oostkapelle toch al zwak vertegenwoordigd was. Zijn zoon kleermaker Hendrik (Eine) Zwemer, werd in 1922, op 35-jarige leeftijd, ouderling in de Gereformeerde Gemeente. Tegenover enkele boeren in de kerkeraad die zwaarder-bevindelijk waren, vormde kleermaker Zwemer een tegenwicht. Niet alleen op godsdienstig gebied overigens. In de kerkeraad en in de gemeenteraad, waar hij de SGP vertegenwoordigde, kwam Eine Zwemer op voor de belangen van de arme arbeiders met wie hij bevriend was en die hem hun zorgen konden toevertrouwen. Typerend voor hem was ook zijn vriendschap met ARP-voorman Hubrecht Brand, met wie hij graag over de 'beginselen' discussieerde. Ook Brand kwam soms voor de arbeiders op, maar minder systematisch als Zwemer. Eén van de rijke boeren die beiden in de raad van Oostkapelle tegenover zich vonden was Krijn Janse, een nakomeling van de Janses van het 'Groot

Middenhof'. Want het deel van de familie Janse dat niet verarmd was, was juist nog rijker geworden.

Grote boeren en huwelijkspolitiek.

De tweede helft van de negentiende en het eerste kwart van de twintigste eeuw werd in Zeeland de glorie tijd van de boerenstand. Met de grote landbouwcrisis van de jaren 1880-95 als een lange zwarte bladzijde ertussen, welteverstaan. Voor en na die tijd nam de voorspoed van de boeren toe, vooral van 1898 tot in de Eerste Wereldoorlog toen ze sterk van de gestegen prijzen profiteerden. Na de democratisering van de Grondwet in 1848, toen veel zeggenschap aan de gemeenten werd toegekend en de welgestelden stemrecht kregen, nam ook de politieke macht van de boeren toe.

Die wisseling van de wacht was in Walcheren al eerder duidelijk geworden toen leden van de boerenstand de herenhofsteden opkochten die bij oude buitenplaatsen hoorden. Op voormalige buitenplaatsen zoals het 'Groot Middenhof' straalde de macht uit voorleden dagen nog altijd af. "Daar zat vroeger een heer op", zo sprak men over een aantal hofsteden van naam, en de bewoners maten zich met de toenemende welvaart na 1860 gelijkaardige allures aan. We hebben gezien hoe de kinderen [7] Janse al voor die tijd neerkeken op ambachtslui en hoe David aan een boerderijtje geholpen werd. Zeker tijdens de grote landbouwcrisis van de jaren 1880, toen veel boerderijen van eigenaar wisselden, was het spookbeeld om tot de arbeidersstand te vervallen, alom aanwezig. De Janses slaagden er in om via huwelijkspolitiek dat gevaar te keren en sommigen verwierven daardoor zelfs een zekere rijkdom.

Van de dertien broers en zusters van ds. David Janse bleven twee broers ongetrouwd en trouwden er vier buiten Oostkapelle met een goede partij. De zeven anderen trouwden op twee na binnen de Oostkappelse boerenstand. Onder hen was Jan Janse die boer werd op het 'Groot Middenhof' zelf. Jan Janse zette de inmiddels ingeburgerde huwelijkspolitiek voort door zijn enige dochter Jannetje (1873) uit te huwelijken aan een rijke boerenzoon uit Middelburg, Pieter Louwerse. Ook hij trouwde om het geld en naar later bleek tegen zijn zin: 'Pieter en Jannetje' werden in hun omgeving spreekwoordelijk voor een slecht huwelijk. Nog heden doen er in Oostkapelle ettelijke verhalen de ronde over hoe Pieter Louwerse zijn vrouw een hak probeerde te zetten. "t Was te moeten, ee", zo bespote Pieter zelf zijn ongelukkige huwelijk, maar kinderen had het echtpaar niet.

Van de zusters van ds. David Janse trouwden er twee enigszins beneden hun stand. Eén huwde in een oude Oostkappelse familie van middenstanders en kleine boeren. Een ander trouwde met een smidsknecht die zich opwerkte tot smidspatroon. Hun zoon Jasper de Kam (1847) was één van de Oostkappelaars die in Amerika zijn geluk beproefde. In tegenstelling tot vele anderen keerde hij terug, ziek en berooid. Drie van de zusters van David Janse werden door hun huwelijk boerin op de kapitale hofsteden 'Overduin', 'Het Vertrouwen' en 'De Dankbare'.

Onder hun kinderen en die van hun broer Antheunis, dus de generatie die net na de grote landbouwcrisis volwassen werd, bereikte de huwelijkspolitiek haar hoogtepunt. Antheunis Janse verzwagerde zich met de invloedrijke familie Maljaars van 'Cranesteijn' door zijn huwelijk met Catharina Maljaars. Zijn zoon Abraham trouwde zijn nicht Maria Maljaars van 'Duno', dochter Jannetje trouwde met haar neef Pieter Maljaars van 'Overduin', dochter Elizabeth met een neef van 'De Dankbare'. Een huwelijk van een volgende dochter sloot ook de invloedrijke familie Poppe in de familiekring, terwijl zoon Krijn zich met een boerendochter van 'Plantlust' verbond.

Deze generatie boeren maakte de gouden tijden na de landbouwcrisis toen men in de nadagen daarvan erg goedkoop een bedrijfskonden kopen en van de prijsstijgingen na 1895 kon profiteren. Krijn Janse (1867), die boer werd op 'Klein Middenhof' waar de arme tak van de Janses moest ophouden met boeren, profiteerde bijvoorbeeld sterk van de goede prijzen in

de Eerste Wereldoorlog. Evenals zijn vader Antheunis, zijn grootvader Jan Janse en zijn ooms Pieter Brouwer en Pieter Maljaars werd Krijn Janse raadslid van Oostkapelle. Geruime tijd was hij wethouder voor de door behoudende boeren gedomineerde ‘Hervormde lijst’. Het beleid dat zij voerden was onverhuld liberaal. Zijn broer Abraham werd in Biggekerke één van de invloedrijkste boeren en aanvoerder van een plaatselijke conservatieve lijst, de ‘partij van Bram Janse’.

Antheunis’ oudste zoon Jan Janse (1866) was één van de gezinsleden die niet meededen met de familiepolitiek van zijn vader. Hij trouwde binnen de Oostkappelse boerenstand, maar niet met een rijke erfdochter: met Catharina Wondergem van het bescheiden ‘Niet Alzoo’. Jan Janse boerde op een klein bedrijfje aan de weg naar Domburg en stierf in 1899 op 33-jarige leeftijd. Niemand had toen kunnen denken dat zijn oudste zoon Antheunis (1890) het zou brengen tot een van de bekendste publicisten binnen de Gereformeerde Kerken. Het gezin van de weduwe Janse was hervormd en arm: er moest gewerkt worden. Maar Antheunis Janse zou profiteren van de nieuwe mogelijkheden die de twintigste eeuw te bieden had.

De bekendste schoolmeester van het land

Jan Janse had al wel uitgesproken dat zijn zoon Antheunis “maar geen boer moest worden”. Dat was toen het jongetje hem meedeelde dat hij het een of andere karwei op het land niet graag deed – dat had zijn vader trouwens al gemerkt – want “je kan d’r niet bie diénke”. Dat was een wel erg on gebruikelijke argumentatie onder boerenkinderen. Later had ook de knecht zijn verwondering uitgesproken toen hij terugkwam van het slechten van het land en de jongen hem een brieje liet zien met een gedicht: “Jan de knecht / eit ’t land geslecht. / Noe moet ’n nog een bitje in de veuren krauwe / en mèr vee op den Eere vertrouwe.”

Het gezin van de weduwe Janse ging over naar de Gereformeerde Kerk van Oostkapelle mede onder invloed van de bezoeken die de jonge Antheunis bracht aan de gereformeerde knapenvereniging. Hij was onder de indruk gekomen van wat ouderling Joos de Voogd er uiteenzette: dat het christen-zijn op alle terreinen van het leven tot uiting hoort te komen, dagelijks en consequent. Misschien was er ook invloed van Antheunis’ oom Adriaan de Wsser uit Serooskerke, die de jongen voor onderwijzer liet leren. Antheunis leerde snel en net als zijn oudoom David ontwikkelde hij zich door veel te lezen. In 1918 werd hij hoofdonderwijzer in Biggekerke, wat hij tot 1942 zou blijven.

Vanuit de onderwijzerswoning in Biggekerke zocht Janse contact met de filosoof dr. D.H.Th. Vollenhoven toen die in 1918 gereformeerd predikant van Oostkapelle werd. Een jarenlange correspondentie en vriendschap tussen beiden volgde, die zowel de filosoof als de onderwijzer zou beïnvloeden. Samen zaten ze in het eerste bestuur van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte, die ze hielpen oprichten. Meester Janse, een toegewijd onderwijzer, zou zich afzijdig houden van het plaatselijke politieke en kerkelijke leven maar zich des te meer richten op problemen die op landelijk niveau de aandacht vroegen. Hij schreef een tiental grotere boeken, ongeveer vijfhonderd tijdschriftartikelen en hield vele lezingen.

Janse begeleidde op een buitengewoon kritische manier de gereformeerde theologie van zijn tijd die gestempeld was door Abraham Kuyper, Herman Bavinck en hun meer dogmatische opvolgers. Over het algemeen vond Janse dat zij door het Griekse denken en de filosofie beïnvloed waren en teveel uitgingen van de onveranderlijkheid Gods. De openbaring van God in de Bijbel die de mens tot zich moet nemen en het concrete historische gebeuren waren in zijn ogen veel belangrijker dan logica en ‘wetenschap’. De mens moet bescheiden blijven en niet proberen Gods handelen [8] te verklaren. Daarom erkende meester Janse geen ‘diepere’ waarheid achter de concrete dingen en stelde hij eenvoud en godsvertrouwen voorop. Zo bekritiseerde hij onder meer de christelijke psychologie en het idee van de alzijdige ontplooiing van de individuele persoonlijkheid, een humanistisch ideaal. Daar deze

zaken in gereformeerde kringen vrij algemeen aanvaard waren, kwam de geïsoleerd werkende Janse over als een eigenzinnig man.

In feite vertegenwoordigde Antheunis Janse echter de denkwereld van vele eenvoudige gelovigen die, zoals hij, doorkneed waren in de kennis van de Bijbel en gevormd in een samenleving die eeuwenlang aan diezelfde vormende invloed had blootgestaan. Zoals de orthodoxe joden hun dagelijks leven laten bepalen door een voortdurend herlezen en overdenken van het hele Oude Testament, zo deden orthodoxe christenen als Antheunis Janse en zijn omgeving (denk aan zijn oudoom David Janse) dat door een herhaald tot zich nemen van de volledige Bijbel. Janse wees er dan ook regelmatig op dat de Bijbel over ‘het volle leven’ gaat en eigenlijk ‘niet zo’n godsdienstig boek’ is. Het werk des geloofs, schreef hij, wordt “zeer vaak met de handen en voeten en met gewone dingen” verricht. Deze nuchterheid van de gewone gelovige moest wel kritisch staan ten opzichte van dogmatische stelsels, of die nu kuyperiaans waren of modemer zoals die van Karl Barth.

Systeemkritiek

Janse spaarde in zijn kritiek de kerken dus niet. De ware gelovigen werden en worden in het bijzonder ook door die afvalligen vervolgd, schreef hij, die zich op posities in de kerk genesteld hebben. Daarbij dacht hij natuurlijk ook aan de verminderde orthodoxie in de Hervormde Kerk waar zijn voorouders zulke vooraanstaande plaatsen hadden ingenomen. De situatie kort voor 1800 schetste hij met de volgende woorden: “Zij stelden er prijs op, dat zij lid der vaderlandsche kerk waren – zij waren zeer gesteld op de zuivere gereformeerde theologie en op een ‘stichtelijk woord’ bij passende gelegenheden. En waar de afwijking van de leer der vaderen aan den dag kwam, haalde men de schouders op.” Dacht Janse hierbij aan mensen zoals zijn overgrootvader Jan Ianse Czn van ‘Groot Middenhof’? Elders blijkt dat hij zich de sociale ongelijkheid in het midden van de vorige eeuw goed bewust was en vond dat de rijken te weinig voor de armen gedaan hadden. Op nog een andere plaats formuleert hij: “een beetje kerkgaan – van de ware religie – maar verder gieren naar geld.”

De gereformeerde Janse vergeleek de Afscheiding van 1834 dan ook met ‘de morgenstond der bevrijding’ gevolgd door de nog vruchtbaarder Doleantie. Maar tegelijk waarschuwde hij de gereformeerden niet neer te kijken op de achtergeblevenen in de Hervormde Kerk en riep hij op tot gebed “dat de Heere voortga om te reformeeren en in den nood der tijden al Zijn volk weer mag samenbinden ondanks verschillen.” In zijn beduchtheid voor kerkelijke hoogmoed leek hij op zijn ledeboeriaanse oudoom David Janse.

Antheunis Janse’s kritiek ten opzichte van denksystemen gold echter ook de bevindelijkheid waarin zijn oudoom zo’n vooraanstaande plaats had ingenomen. Juist de bevindelijken zochten immers de ‘waarheid achter de waarheid’. Zij stelden “den engen weg van innerlijk christelijk sterven” in de plaats van het eenvoudige kinderlijke geloof aan de verlossing door Christus’ lijden en opstanding. Zij stelden ‘beleving’ in de geest van het individu in de plaats van het aanvaarden van de concrete heilsbelofte uit de Bijbel. Ook weer een ‘model’, en onchristelijk denksysteem, waarschuwde Janse, die overigens zelf in zijn houding ten opzichte van de bezetter na 1940 blijf gaf nog ten dele onder invloed van de lijdelijke bevindelijke denktrant te staan.

Grondig legde Janse de historische wortels van de bevindelijkheid bloot die hij van zo nabij kende. Vooral de achttiende eeuw wees hij aan als bron van de ‘overlevering’ die ook in zijn eigen omgeving met het bijbelse denken vermengd was; “de godsdienst, dien we van geslacht op geslacht overnamen (...) en die voortleeft in bepaalde, meest onschriftuurlijke termen.” Wel wist Janse, zonder twijfel ook uit eigen ervaring, te onderscheiden in verkeerde en minder verkeerde bevindelijkheid. Hij sprak waardierend over de oude schrijvers Wilhelmus à Brakel en Alexander Comrie, maar noemde Wilhelmus Schortinghuis onschriftuurlijk. Sommige gezelschappen uit de tijd voor de Afscheiding veroordeelde hij, andere niet. Ook de

onderscheiden invloeden in Walcheren beoordeelde hij verschillend: die van Vijgeboom (een navolger van Schortinghuis) geheel negatief, die van ledeboerianen zoals David Janse (in de geest van Brakel en Comrie) veel positiever. Maar ook zij waren in gebreke gebleven. “Hier is alleen het geloof en de trouw van de vaders begerenswaardig”, schreef hij, “maar niet hun geheele bestaan”.

Voorals Janse's boekje over de emotioneel-bevindelijke Walcherenaar Lourens Ingelse (1742-1812) werd hem niet in dank afgenomen. Geen wonder, hij viel een streekgenoot aan wiens nagedachtenis nog in ere was. Janse constateerde bovendien dat de verkeerde bevindelijkheid zelfs nog ‘in onze kerken’ terug te vinden was, dus in de bloeiende Gereformeerde Kerken. Hoe veel te meer dan in de Hervormde Kerk en de Gereformeerde Gemeenten. Janse kende de worstelingen van veel van zijn streekgenoten om tot geloof te komen via de valse methode van het zelfonderzoek. Een methode die – of ze nu wat opleverde of niet – toch een soort bevrediging schenkt omdat men zelf iets kan doen, al is het maar zoeken en speuren. Nee, schreef ‘meester’ Janse, het echte geloof “is veel moeilijker – ‘zoo maar’ geloovent, dat Christus mij al mijn zonden vergeven heeft, dat Hij voor mij stierf...”

‘De aarde is des Heeren’

We weten niet of Samuël Zwemer, Janse's verre achterneef die zendeling was – en net als Janse in de jaren twintig en [9] dertig de meeste bekendheid verwierf – die woorden ooit gelezen heeft. Hij zou daarin, dat is zeker, veel herkend hebben. Wie een eenvoudig kinderlijk geloof geschonken is, gunt dat geloof ook aan anderen, maar merkt hoe moeilijk die eenvoud soms voor anderen te begrijpen en te aanvaarden is. Dat gold voor de moslims die Samuel Zwemer ontmoette in Aden en Egypte, dat gold misschien nog wel meer voor de ernstigste nakomelingen van de ledeboer-ianen in de omgeving van Antheunis Janse. Beiden wisten echter dat de christelijke blijdschap en naastenliefde mee kunnen werken om de ander van de waarde van het Evangelie te overtuigen.

Samuel Zwemer gaf in zijn evangelisatie-arbeid de voorkeur aan de ontmoeting van persoon tot persoon, boven de confrontatie en de apologie, Hoewel hij gekarakteriseerd werd als ‘conservative evangelical’, pleitte hij voor samenwerking met heel de wereldkerk in het belang van de verbreiding van het Woord. De praktijk ging hem boven kerkgrenzen en dogma's, zonder dat hij die aan de kant schoof. Samuel Zwemer werd gedreven door iets dat daar boven uit ging: de gedachte van het Koninkrijk, dat tegelijk is en komt. Omdat Christus reeds regeert, kan men het praktische werk aanvatten, al lijkt het onmogelijk zoals toen hij in 1890 in Arabië voet aan wal zette. Omdat het Rijk ook komt, blijft de hoop in de volharding.

Ook voor Antheunis Janse functioneerde het geloofsgoed dat de aarde des Heeren is, als motief voor zijn nadruk op de christelijke levenspraktijk. Tegenover degenen die de ‘godsdiensstige’ elementen (kerkgang, bidden, psalmen zingen, etc.) van het christenleven verhieven boven het gewone leven of dat er zelfs door lieten opslokken, beklemtoonde hij “het praktisch staan in het gansche leven voor den Bonds-God. ook in de momenten dat men niet godsdiensstig is.” Wordt van de godsdiensstigheid van Abraham in de Bijbel niet slechts een enkel woord gezegd – eenmaal een offer en meer niet? Janse stelde zich achter de nuchterheid van de orthodoxie tegenover de retentie van zowel bevindelijken, modernen als ethischen dat ze de godsdiensstigheid inniger doorleefden dan de gereformeerden? De successen van deze en andere groepen binnen het christendom, die van de bijbelse God een ‘godsdiensstige god der Christenen’ maakten, deden Janse in 1937 spreken van een “doodelijke crisis van het ‘Christendom’ Het Christendom dat de godsdiensstigheid vereert, kan alleen het recht van de godsdiensstigheid uitroepen – over de godsdiensstige sfeer. “Zij die Jahwèh aanroepen in het geloof kunnen (echter) de rechten van Jahwèh op die aarde prediken”: de aarde is des Heeren.” Janse's pessimisme ten aanzien van de kerk van zijn dagen kreeg een vervolg in zijn passieve

houding tijdens de bezetting, die hij als straf ervoer. Door die houding zou na de Tweede Wereldoorlog zijn stem nog maar in beperkte kring gehoord worden.”

Ook Samuel Zwemer was geschokt door de gebeurtenissen van zijn tijd. In 1947 overwoog hij of de laatste dagen wellicht waren aangebroken – een overweging die hij echter liet voor wat ze was, het Rijk Gods bleef zijn enige werkelijke denkkader. De tijdsomstandigheden bewogen hem wel tot een oproep aan de kerk om terug te keren tot de zelfverloochening van de eerste Christenen. Het Kruis van Christus, zo had hij altijd al benadrukt, had niet alleen de (inderdaad primaire) functie in het kader van de Verzoening, maar moest ook als voorbeeld gelden. De navolging van Christus brengt lijden en moeite met zich mee – werd daar in de Kerk wel genoeg rekening mee gehouden?

Besluit

Onder oudere arbeiders in Oostkapelle herinneren sommigen zich nog de uitspraak van een welgestelde boerin aan het begin van deze eeuw: “De rieke moete riker ‘oore (worden) en de aermen aermer!” Met verontwaardiging haalt men deze uitspraak aan. Die verontwaardiging komt daar uit voort dat de uitspraak opgevat wordt als een voorschrift, een omschrijving van de gewenste gang van zaken. Ik denk dat dat niet terecht is. Mijns inziens heeft de oude vrouw, die nog een aanzienlijk deel van de 19e eeuw meegemaakt had, met haar woorden iets anders bedoeld. Zij wilde weergeven wat zij en de generaties voor haar in de loop van hun leven om zich heen hadden zien gebeuren: de rijken waren werkelijk rijker geworden en de armen armer. Een natuurwet gelijk, bijna onomstotelijk had het gegolden. Families die niet door huwelijkspolitiek en/of een hele goede startpositie de negentiende eeuw als gezeten boeren overleefd hadden, waren er weinigen.

De Janses van het ‘Groot Middenhof’ hadden op die manier echter hun onafhankelijkheid gewaarborgd. Anno 1900 beoerden zij en hun verwanten misschien wel de helft van de grote hofsteden ‘van naam’ van Oostkapelle. Hun positie in de gemeenteraad was navenant en zou nog langdurig sterk blijven. In de crisis van de jaren dertig van de twintigste eeuw ondersteunden de rijksten van hen de minder kapitaalkrachtigen, zodat de volgende generatie in de tweede helft van de eeuw nog het boerenbedrijf kon uitoefenen.

Maar ook het andere deel van de sprake van vrouw X werd voor elks ogen in de geschiedenis der Janses en Zwemers bewaarheid. De vroege dood van Isaac Janse in 1783 en het ongelukkige tweede huwelijk van zijn broer Hendrik tien jaar later, de ‘mindere’ huwelijken die hun zoons en kleinzons sloten op het moment dat de nakomelingen van Cornelis Janse zich met de rijksten verzwagerden, het waren allemaal factoren die hun uitwerking hadden. De negentiende eeuw, de grote scherprechter van de boerenstand, bracht deze verschillen ongenadig aan het licht. De armoede verdreef deze Janses uit de boerenstand en een deel van hen en van de verwante Zwemers ook uit Oostkapelle. Dikwijls dienden zij als boerenknecht en soms ook als arbeider nog enkele generaties hun familieleden die het wel gered hadden. Aan het eind van de eeuw werden de twee groepen echter gescheiden door standsverschillen die veel groter waren dan die rond 1800.

Waarin zij zich wel onderscheiden konden zonder repercussies – omdat het de rijkeren niet bedreigde – was het kerkelijk leven. Bijna alleen de minder gegoeden onder de Janses en Zwemers scheidden zich af van de grote Hervormde Kerk. Het gebrek aan orthodoxie dat zij er beluisterden stootte hen af, en in tegenstelling tot de rijke Janses werden zij niet belemmerd door persoonlijke banden aan de Hervormde Kerk (de ‘vooraanzitting’ op de kussens van de kerkeraadbanken). Samen met deze ‘afgezakte’ familieleden kwam alleen Jannetje, de erfdochter van ‘Groot Middenhof’ terecht in de Gereformeerde Gemeente van Oostkapelle aan ‘het Weeltje’. De bijzondere fluwelen kussens met opgenaaide vlinders die zij in dat kerkje graag aan verwanten uit rijke boerengeslachten liet zien, symboliseren [10] hoe ook het standsdenken naar de afgescheiden kerken meegenomen werd. De orthodoxie, de rechte leer

der vaderen, bleef onder de leden van de families Janse en Zwemer vrij algemeen aangehangen. Wanneer zij overgingen tot de ledeboerianen, de latere Gereformeerde Gemeenten, waren zij daar zonder uitzondering te vinden aan de minder zwaar-bevindelijke, eerder praktisch-orthodoxe zijde. David Janse en Hendrik Zwemer mogen hier wel als voorbeelden gelden. Andere Walcherse Hugenoten-families vonden zij in dezen meestal aan hun zijde, zoals de Annots. Te denken valt ook aan S. de Nood, die nog na de vereniging van 1907 (het opgaan in de Gereformeerde Gemeenten) de ledeboeriaanse gedachte hoog wenste te houden in het spoor van David Janse. Hun belezenheid, openheid en tolerantie hadden deze families uit voorgaande eeuwen meegekregen, antithetisch denken was hen vreemd. Zij belichaamden binnen gereformeerd Nederland een Zeeuwse, of misschien eerder Walcherse, variant die moeilijk herkenbaar bleef omdat zij zich over verschillende kerken verspreidden. Onder andere omstandigheden waren zij misschien allen met de Afscheiding meegegaan, maar die had in heel Walcheren niet veel aanhang. Tot de Afscheiding van 1834 voelden zich immers velen aangetrokken wier voorouders in het verleden maatschappelijk (en dus kerkelijk) tot een hogere stand hadden behoord. Zo vormden deze mensen (of misschien beter gezegd: deze mentaliteit) een minderheid binnen een groepering als de Gereformeerde Gemeenten, een minderheid die door dogmatisering vanuit andere deeltradities steeds verder teruggedrongen werd.

Ook de meer spraakmakende leden van de families Zwemer en Janse in respectievelijk Amerika en de Gereformeerde Kerken toonden dezelfde afkeer van kerkelijke verdeeldheid en dogmatische scherpslijperij. Denk aan de in Nederland afgescheiden Adriaan Zwemer die zich in Amerika bij de oude Reformed Church voegde. Zijn praktisch-orthodoxe gezindheid paste bij uitstek bij het niet-dogmatische Amerikaanse Calvinisme en is tot heden toe bij zijn nakomelingen aan te treffen. Ook in Nederland vinden we ze heden nog onder de vele nakomelingen van Jan Hendrikse Raimsté. Aldus overleefde deze mentale houding de in de negentiende eeuw ontstane standsverschillen, die in de tweede helft van de twintigste eeuw al weer zijn vervaagd.

© Jan Zwemer / *Transparant* (1996)

De eindnoten vindt u in het originele artikel in *Transparant*
Dit artikel is OCR-gescand en kan daarom tiepfaukje bevatten

Naschrift: De suggestie, gedaan in de bladen *De Saambinder*, *Reformatorsch Dagblad* en *Kerknieuws* van de Classis Goes der Gereformeerde Gemeenten dat schrijver dezes van zijn achtergrond afstand zou genomen hebben, beschouwt hij door de inhoud van dit artikel weerlegd.

Rectificatie: op pag. 25 van deel 1 van dit artikel stond: "Maar alom in Nederland kwamen er tegen deze gezangen protesten, die ten dele niet orthodox waren". Dat had moeten zijn: "...protesten tegen deze gezangen, die ten dele niet orthodox waren."